

LOKALIZÁCIÓ ÉS LOKÁLIS IDENTITÁS A GLOBALIZÁCIÓ KORÁBAN

PETRÁS Ede

DEBTK Neveléstudományi Tanszék
H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; e-mail: petras@del.fin.unideb.hu

BEVEZETÉS

Az elmúlt három évtized hazai társadalomkutatásában egyre hangsúlyosabb szerepet kap a helyi társadalom, a lokális identitás, a helyi közösségi fejlődés problémáinakéja. Ennek fő érdeklődés a téma aktualitását tükrözi – a település és a helyi közösségek hazai újjászülését és szervezését beleilleszkedik az egész világon megfigyelhető lokalizációs folyamatba.

Globális jelenségről léven szó, nem vizsgálgathatjuk érvényesen a hazai helyi társadalmak működését anélkül, hogy ne értelmoznénk a lokalizáció világmeztető folyamatát a társadalmi keretében, a globális világrendszerben. A lokalizáció nem csupán a globális rendszer folyamata, nem is pusztán lázadás a globalizáció ellen. A lokális már pusztán a létevel, a fennmaradásáért folytatott küzdelemmel visszahat a globális rendszerre és módosítja azt. Egy fajta alternatív globalizációs látszik megvalósulni azáltal, hogy különböző csoportok a világ különböző pontjain saját helyi érdekeiket munkálkodnak, valamint a globális folyamatok elnevezésében, ugyanakkor elve a globalizációt újított szabadsággal, technikai és kulturális lehetőségekkel.

Jelen tanulmány fő célja, hogy a párhuzamosan zajló globalizációs és lokalizációs folyamat elemzésével értelmezésükre keressünk újítottabb kutatásomhoz, amely a hazai kisvárosi helyi társadalmak működését, az egyének és intézmények ebben való szerepét vizsgálja.

Gondolatmenetemben először röviden bemutatom a napjainkra jellemző globális társadalmi környezetet, különös tekintettel annak a lokális szempontjából lényeges vonásaira. Ezt követően megvizsgálom a lokalizációt mint a globális társadalom sajátosságát, majd rövid összeoglaló adok a lokális európai történelmi hagyományairól. A tanulmány második felében a téma szakirodalmi és saját empirikus helyi társadalmi vizsgálata alapján részletezem a lokalizáció és a helyi identitás jelenségét.

A TÖRTÉNELEM VÉGE?

Az elmúlt évtizedekben az angol szász országot kultúrája az egész világon domináns, terjeszkedő helyzetbe került. Egyesek szerint ez a világ végleges egységesítéséhez, a korábbi konfliktusok, háborúk végéhez, az örök világ béke kialakulásához vezet. Ebben az értelemben ír Fukuyama a történelem végétől, ami természetesen nem a tel-

jes mozdulatlanságot, ha nem a történelemmel sokszor azonosított politikai- és diplomáciai történet megszünését, a kulturális és politikai lag egyéges világ kialakulását jelenti (Fukuyama 1994).

Az egyetemesülő világ kultúrája nagyjából azonos a 20. század második felében az angol-szász országokban kialakult kulturális mintával, amely napjainkban az egész világon elterjedt. E mintában és a mögötte álló technikai fejlődésben gyökerezik a globalizáció néhány fő ismérve: az érintett egyének és területek száma ra lecsökkennek a korábban áthidalhatatlan földrajzi távolságok, felgyorsul az élet és felület esebbé válnak az emberikapcsolatok, így az egyén körében sohasem láttat cselekvési, életvezetési és helyváltoztatási szabadsággal rendelkezik. Megjelennek éterthódítanak a nemzetállamok szintje fölött álló szervezetei (pl. multinacionális cégek), problémák (pl. drogkereskedelem), események (pl. labdarúgóvilágbajnokság), közösségek (pl. popkultúra) és struktúrák (pl. bankok) (Szabó 2004).

Az emberek egy részének felszabadulásával és világpolgárrá válásával egyidejűleg ugyanakkor az egész világon az életforma egységesülésének, tömegesedésnek és szabványosodásnak lehetünk tanúi. A mind homogénabbá váló tömegek egyre erősebb függőségbe kerülnek az új életformában nélkülözhetetlen tárgyaktól és technikai háttértől. Radikálisan megváltoznak az emberi időfelhasználás mintái, a globalizáció központi területe in ún. non stop-társadalom (Bocsi 2005) alakulnak ki.

Mint minden nagy történelmi folyamat, a globalizáció sem érvényesül egyenletesen az egész világon. Központi területe a világ legfőbb termelő és fogyasztó területeire – Kelet-Ázsiára ill. az angol-szász országokra és Európára – terjed ki. Az ezenkívül eső területek globalizáltsági foka erősen változó, s bár valamilyen szinten a világ minden pontja be van kapcsolva a globális rendszerbe, ez csupán gazdasági és környezeti viszonyaira gyakorol komolyabb (esetleg kiterjedteken elsősorban negatív) hatást, de kevésbé befolyásolja a társadalom életmódját és kultúráját. E területek egy része (mindenekelőtt Fekete-Afrika és a poszt-szovjet Közép-Ázsia) napjainkban rendkívül súlyos társadalmi válságot él át, mely akadályozza mind a tradicionális életformáinak, mind a modern globalizált életmód kialakulását.

GLOBALIZÁCIÓ ÉS LOKALITÁS

A jelen világ állapota megítélése rendkívül sokszínű. A kérdésről folyó diskurzusban megtalálható mindenféle vélekedés az optimista, a globalizációt feltétlenül igenlő állásponttól egészen a szkeptikus, az emberiség pusztulását jövendő jövő forgatókönyvéig. Az egyik véglet, nevezük így, a *fukuyamai olvasás* szerint a globalizáció, minden negatív hatása ellenére az emberi fejlődés új, magasabb állomását jelenti, mely lehetővé teszi az emberek, népek és kultúrák minden ediginél szorosabb együttműködését. Ezáltal hatalmas erőesztudás halmozódik fel, amely elméletileg a világ legféltesebb pontján is hozzáférhető bárki számára. Adott tehát a lehetőség egy olyan világnak, amelyben minden ember jobb minőségű életet élhet. A másik véglet, nevezük *orwelli olvasat*nak, az emberéletért, környezetéért és kultúrájáért aggodva embertelen antiutópiát vázol fel a globalizáció káros, pusztító hatásairól. Az alábbiakban megkísérlem mindkét végletől távolságot tartva leírni a globalizációnak azokat a jellemzőit, melyek a lokalitás szempontjából a legnegatívabb jelenséggel bírnak.

A globalizáció az emberi társadalom mélyén új jeleket hoz, amelyben még egyetlen generáció sem élte le teljes életét. Konkrét történelmi tapasztalat hiányában kérdéses tehát, hogy meddig tartható fenn a világ jelenlegi társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedése. A rendszeróriási ereje, szervezettsége és bonyolult önvédelmi mechanizmusai ellenére az emberiség állandó globális fenyegetettségben él. Ennek egyik leglátványosabb jele a környezetrombolás.

A globalizáció során folyamatosan gyengül a gazdasági aktorok helyhez kötöttsége, ezáltal megszabadulnak bizonyos morális fékekől, mint amilyen a települési környezetével szembeni felelősség. Míg a világ kisebbik részének anyagi bősége olyan környezeti károkat okoz, amelyekből az egész világ egyenlőten részesül, addig a szegénység okozta környezeti károk (pl. elavult, fokozottan szennyező technikai berendezések) csak lokális károkat okoznak, így a világ szegényebbik részének kétfajta károkozás hatása összegződik. Az elmúlt néhány évtized során korábban soha nem látott környezetpusztítás következett be, amely az ökológiai kutatások eredményei szerint mára visszafordíthatatlanná alakította a földi élet feltételeit (ld. pl. Keyfitz 2003).

A globalizáció társadalmi kockázatai legalább akkora jeleket hoznak, mint a környezeti károk. Az elmúlt évtizedek során folyamatosan nőtt a leggyengébbek közötti szakadék, úgy a nemzeti társadalmakon belül, mint az egyes világ részek, államok között. A néha már fölös mennyiségben előállított javak jelentős részét az emberi szükségletek helyett gyorsan elavuló fogyasztási javak előállítására és elterjesztésre ill. fegyverkezésre és a hatalom további koncentrálására fordítjuk. (Mumford 1985: 515) A globalizált kultúrában a személyes, közvetlen tapasztalatossággal szemben felértékelődik a konstruált, értelmezett, idealizált fogyasztói világosság. A világ dehumanizációja természetesen nem hagyja nyom nélkül lakói személyiségét sem – az emberek jelentős részéből szorongást, bezárkózást és a megkommunikációs csatornákon át népszerűsített „nagyszerű és hihetetlen” életmód után néreménytelen vágyakozást vált ki.

Miközben a fizikai valóságot a tömegek számára láthatatlan, megnevezhetetlen erő irányítja, megjelenik a mindennapi életben a szabaddonutázás és a technikai vívmányok előnyeiből korlátlannul részesülő globális elit: a diplomata, a köztisztviselő és a menedzser. *davosi kultúrája* (Huntington 1999: 83). Robertson globalizációs elmélete szerint (Bauman 2002: 111–115) az elit mozgékony ságával és a térleértékelődésével egyidejűleg történik a szegények röghöz kötése, bezárása a leértékelődött térbe, miáltal hatalmasra duzzad a politikai, kulturális és közéleti névtelevízió száma. Széles tömegek idegednek a közügyektől, mert nem látnak esélyt vagy ígéretet a sincsen érdekeik érvényesítésére. Tudomásul veszik a minden körülményeket, és azoknak megfelelően folytatják életüket.

A félelem és a tehetetlenség érzése konformizmushoz, az egyén szabadságának önkéntes feladásához vezet. A közvélemény hajlamos szankcionálni bármi olyan egyéni elterést a megkommunikáció által hirdetett világképtől és életformától. Mindez tovább erősíti az uralkodó kultúra totális befolyását a tömegek felett.

A globalizáció negatív hatásai világ szerint sokféle ellenirányú folyamatot, törekvést váltanak ki. Ezek egyike a lokalizáció, mely általában lassan mindenféle lokális (táj, térség, régió stb.), de első sorban a település felértékelődését jelenti. A lokalizáció

gyűjtőpontjai azok az egyének, helyi közösségek, melyek értéket tulajdonítanak lakóhelyüknek, a helyi sajátosságoknak és hagyományoknak.

A globalizáció néhány velejárója, elsősorban az információs technológiai fejlődése, az alapvető emberi jogok általános elfogadottsága és a nemzetállamok szuverenitásának csökkenése ideális körülményeket teremt a helyi érdekek, törekvések artikulálódásához, tudatosodásához és a közösségi cselekvéshez. A lokalizáció egyik fő jellemzője az, hogy a globális folyamatokkal sok esetben ellentétes irányú helyi törekvések nagymértékben a globalizáció kínálta lehetőségek kihasználására válnak meg.

A lokalizáció magterületének Nyugat-Európát és az angolszász országokat tekintjük, mert itt az anyagi javak és a szabadidő viszonylagos bősége valamint a globalizáció előrehaladt volta igen kedvező talajt nyújt a lokalitás megerősödésének. A fenti körülmények hatását tovább erősíti a világunk érszén a helyi autonómiák erős történelmi hagyománya, melynek gyökerei az európai ókorba és kora-középkorba nyúlnak vissza. Mivel a hagyományt a mai lokalizáció előzményeként tekintem, ezért a következő fejezetben röviden össze foglalom a lokalitás európai történetét.

ALOKALITÁSTÖRTÉNELMI HAGYOMÁNYAEURÓPÁBAN

A lokalitás az emberi élet természetes jelensége. Az ember értelmese, rendszerezte, elnevezi, igyekszik lakhatóvá formálni mindennapi életének helyszíneit. E tevékenysége során a személytelen és kaotikus külvilágból létrehozza a rendezett és struktúrált teret.¹ Az emberi társadalom első településformája a község, az együttműködő szomszédság humanizált, az ismeretlen és strukturálatlan vadonból kihasított lakóhely. Tocqueville a spontán módon kialakult és nagymértékben önigazgató amerikai telepesközségek látán arra a következtetésre jut, hogy a község az emberi társadalom természetes létformája, Istent alkotósa (Tocqueville 1983: 48). A lokalitás meghatározó elemei a különözönkörokban és kultúrákban a rokonság, a házaság, a magánközösségi élet, az üzleti hállózat és a hivatalos közélet. Az egyén ezek alapján érzelmi helyzetét és igazodik a lakóhelyének közösségében.

A helyi közösségek fontos jellemzője, hogy a legtöbb esetben nem független entitások, hanem valamely nagyobb politikai egység szerves, alárendelt részei. Ilyen értelemben állapítja meg A. Gergely, hogy minden lokalitás alapvetően hátrányos helyzetű, nem tartja kezében saját létfeltételeit. (A. Gergely 1993: 18) Állam és lokalitás viszonyának egyik legfontosabb sajátossága valóban a lokalitás alárendelt állapota, de a különözönkörokban kiálakult lokalitások min dig egy ki csit többet jelentettek a laltvalók pusztacsoportjánál.

Az antik és keresztény alapokon kiálakult nyugati kultúrasajátos vonása a helyi autonómiák gondolata és gyakorlata. A helyhez tartozás a középkorban márigazikiváltástgot, az államtöbbi alattvalóktól való megkülönböztést jelentett. A középkori nyugati város közösségi autonómiát szerzett az állam hatalommal szemben. A város

1 Ld. Appadurai (2001) a lokalitás születéséről a primitív társadalmakban és Lefebvre (1974) a térteremtéséről a modern nagyvárosban.

hoz való tartozás különleges magánjogi állapott, a makrotársadalomhoz való viszonylás speciális módját biztosította az egyénnek.

Aki váltásos városok és területek virágkora Európában a középkor végéig tartott. Ettől kezdve a helyi szabadságok egyre erősebben konfrontálódtak a felemelkedő, központosító nemzetállamokkal, melyek közvetlen, beavatkozó viszonyratörekedtek minden egyes alattvalójukkal szemben. Törekvésük sikerre meggyengítette az addig viszonylag autonóm helyi társadalmakat, melyek korábban csak vezetőik személyén keresztül kapcsolódtak a magasabb hatalomhoz. A tervező és adózató, homogén és általánosan térkialakításra törekvő új kori államvalóság háborút vívott a tavállyal len a tér újra rendezéséért (Bauman 2002: 56). A nemzetállam megerősödésével párhuzamosan az ipari forradalom, a piaci rendszer és az urbanizáció is tovább csökkentette a kisebbségi egységek jelentőségét.

A 20. század közepén új eszmé, a regionalizmus jelent meg az európai politikai palettán. Évszázadok korábban feledésbemerült népek, nyelvek, földrajzi nevek élettek fel és követtek az őket megillető kulturális és politikai önrendelkezést. Bourdieu szerint a regionalizmus, a régió nális identitás társadalmválasza a hatalom állami koncentrációjára. A társadalom az új, regionális identitással pótolja az állam által kizárított anyagi és szimbolikus tökéket. Megfigyelése szerint Franciaországban azokon a vidéken alakult ki a legerősebb regionális öntudat, amelyeket tájnyelvük, szokásaik vagy gazdasági helyzetük miatt a többségi társadalom nevelésének belyegzett vagy elutasított. A stigmatizált közösség önvédelme vagy asszimilációban, vagy a megbélyegzett tulajdonság felértékelésében, a regionális identitás kialakulásában nyilvánult meg. A régiók önreprezentációjában nagy szerepe volt az ideológusoknak. Az álltal, hogy egy új, addig ismeretlen földrajzi egység elnevezése tartósan és gyakran felbukkant a médiában és a tudományos életben, előbb-utóbb beépült a közgondolkodásba, egyes társadalmi csoportok elkezdtek azonosulni vele és kiállni céljaiért. Ugyanígy karolhat felegy valamely elszigetelt lokalitásban született regionális gondolatot a média vagy a tudomány, elterjesztve azt a közvéleményben (Bourdieu 1985).

A regionalizációs törekvések következtében ki alakult a regionális állam eszméje, mely mára az európai politikai gondolkodás egyik sarkalatos pontjává vált. Enyedi szerint a régió igazgatósi szintje egy fajtagátalkot, védelmet nyújt a lokalitásnak azáltal, hogy tom pítja az állam korlátlan elnyomó hatalmát (Enyedi 1991).

A régiók újja születése mellett az 1970-es évek től megfigyelhető a helyi társadalmak átpolitikálódása, melyben az új, lokális identitás tudat kialakulását érhetjük tetten. A lokalizáció politikai következménye az autonóm, regionális szerveződésközösségek igénye az érdekérvényesítésre, a demokráciaműködtetésében való intenzív részvételre. Az egyén és társadalom, mikro- és makroszint közötti közvetítő funkció a régió nális jobban jellemző a lokalitásra: a településre, a település részre és a kistájra.

LOKALIZÁCIÓ

A lokalitás felértékelődése korántsem csupán Európára jellemző. A világ legkülönbözőbb tájain jelennek meg markáns, helyi érdekű kiterjedő települési, térségi identitások – a lokalizáció globális jelenséggé vált. Ennek legfőbb oka az, hogy a globalizáció eredményeképpen a nemzetállam veszít szuverenitásából, nem képes a

társadalmat érintő problémák megoldására. Az államon kívüli vagy államok feletti érdekeknek kiszolgáltató helyi társadalmak arra kényszerülnek, hogy maguk védjék meg a helyi érdekeket.

Bár az egyes lokalitások ele nyé sző ki sebb sé get je len te nek a makrotársadalomhoz képest, törekvéseik még is egy re na gyobb súlyt kap nak a nem ze ti po li ti kák ban. Mára ugyan is szá mos nem ze ti társadalom ele mi igé nyé vé vál ta he lyi társadal mak tö rek vé se a hu ma ni zál t kör nye zet meg ő rzé sé re, a he lyi iden ti tás er ő sí té sé re, egy é sz szer ű bb kör nye ze ti gaz dál ko dás ra. A lo ka li zá ci ó glo bális fo ly a ma tá ba na lo ka li tás mind az áll am mal, mind a glo bális ha tal mi ren dszer rel kon fron tá ló dik. Le kell azon ban sző gez nünk, hogy a lokalitás nem létezhet állam nélkül, a globalizáció pedig minden valószínűség szerint éppen az előfeltetele a 20. század második felében útjára indult lokalizációs folyamatnak.

A helyi autonómia és az egyéni funkcióvállalás legfontosabb fórumai napjainkban már nem egyértelműen a hivatalos képviselői szervek, hanem egyre inkább a helyi társadalom spontán szerveződései – a helyi közösségek, csoportok, sok ill. az ezekből intézményesülő civil szervezetek. A civil szervezetek egyrésze ki fejez tet ten a jogi ke retet biz to sí tja a he lyi társadalom ér de ké r vé nyé sí té sé he z – az az tel vi leg ké p vi se lő, ám so ke se tet ben in ká bb a fel ső bb ha ta lom nak va gy más he lyi ér de k cso port nak el kö te le zett for mális ön kor má ny za t he lyett.

A világ méretű lokalizációs folyamatnak mára sajátos, alternatív globalizáció híradetű ideológiája alakult ki, melynek lényegét röviden összefoglalva a következő: A globalizáció során a lokalitás hagyományos alávetettsége nem szűnik meg, csak át alakul. A lokalitás korábban zárt entitás volt, mely államok és transzcendens való sok uralma alatt állott. Ezt az alávetést napjainkra gazdasági és szellemi-tudati gyarmatosítás váltotta fel. Még a legfelre esőbb lokalitások elszigeteltsége is meg szű nik, a he lyi társadalom pedig tudatára ébred, hogy lakóhelye elveszíttette hagyományos, zárt egyediségét. Mi vel a régi, el szigetelt lokalitást már nem le het vissza hoz ni, a he lyi ek nek nincs más választásuk, minthogy megtalálják és kiteljesítsék új, nyitott lokalitásuk egyediségét. E törekvésekben a világ különböző területein fekvő lokalitások egymás potenciális szövetségesei válnak, globális szinten megfogalmazódnak bizonyos közös értékek, s végül az egész világon ki alakul a lokalitásoknak való mi fé le transzcendens egységtudata. Ezáltal lehetőség nyílik a helyi társadalmak globális szabadságharcára a csoportos és személyes funkciók, döntési kompetenciák megszerzéséért (Varga 2000).

A közeljövőben minden bizonnyal ki fog derülni, hogy a globális lokalizációnak e programja utópia-e vagy valóságos alternatíva. Annyi azonban bizonyos, hogy az újjászülető, hagyományaikért és partikuláris érdekeikért szót emelő lokalitások sajátos színfoltját képezik a jelenkori globalitásnak.

LOKÁLIS IDENTITÁS

A tanulmány hátra lévő részében a lokális identitás különböző formáit tárgyalom, összevetve a téma szakirodalmát empirikus helyi társadalom vizsgálata meddig eredményezi. E kutatást 2005 nyarától folytatom Hódmezővásárhelyen, célom a városban működő két főiskolai képzés (a Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági

Főiskolai Kara és a Szolnoki Főiskola 2005 szeptemberében elindult kihelezett tagozata) helyi társadalomformáló hatásának vizsgálatára. A kutatás folyamataiban lévő első szakaszának célja a város történetének (első sorban az elmúlt két évtized eseményeinek) és társadalmának megismerése. Mi vel mikrotársadalmi folyamatok megértő igényű vizsgálatáról van szó, ezért a kutatás alkalmazott módszerei elsősorban kvalitatívak – életútinterjúk, tematikus interjúk² és írott helytörténeti források elemzése –, melyek ki egészítik a rendelkezésre álló statisztikai adatok értelmezését.

A Hódmezővásárhelyi társadalomról alábbközlő gondolatok kutatásom kezdeti tapasztalatai, inkább tekintendőek a kutatás első benyomásának, mint empirikus vizsgálat megalapozott eredményének. Közlésünkkel a fő célom az, hogy illusztráljam velük a lokális identitásról szóló elméleti fejtegetésemet, feltárva az érintkezési pontokat a világ méretű lokalizációs folyamatok elméleti értelmezése és egy helyi társadalom valósága között. A városról közlő gondolatok közvetlen forrásai hat életútinterjú, tíz tematikus interjú, egy vázlatos helytörténeti feldolgozása a település naplója.

Mint már fentebb megállapítottam, minden emberi társadalom természetes jelensége a helyi közösségek alárendelt helye a makrotársadalomhoz képest. A lokális autonómia törekvéseinek legfontosabb célja az alávetéssel szembeni önvédelem, az önfenntartásért folytatott küzdelem. A világhatalmi rendszert legitimáló demokratikus ideológia ugyanis – legalábbis a világ gazdasági lag nem teljesén ki szolgáltatóttrészein – lehetővé teszi a helyi önrendelkezésre. A lokális, ha komoly küzdelem árán is, de potenciálisan képes megvédeni értékeit és hagyományait a globális tömegkultúra ellenében. Hogy valamilyen konkrét lokális képes-e erre a gyakorlatban, az első sorban a lakóin múlik. A modern, nyitott lokálisban csak a lakó sok egy részének van helyi öntudata. Őket – akik a volta képpen helyi társadalom alkotói – nevezi A. Ger gely *civil társadalmi öntudattal élő lakópolgároknak* (A. Ger gely 1993: 48).³ Az egyeste települések helyi társadalomát tehát a lakópolgárság számáránya, aktivitása és a lakosság többsége felé irányuló kommunikációjának eredményessége határozza meg.

Hódmezővásárhely esetében eddigi vizsgálódásaim egybehangzóan a fenti állítással – interjúalanyaim között markánsan elkülönült az aktív lakópolgárok és a passzív lakosság csoportja. Előbbiek jellemző hozzáállása a városról alkotott kritikus, de alapvetően pozitív kép. Az erős, cselekvő lo kál patri o tiz mus. Eddigi, ország szerte gyűjtött tapasztalataim szerint sajáto san vá s ár helyi je len sé g a la kos ság passzív részéhez hozzáállása – az csoportba sorolható öt interjúalany mind egyike, bár nem érdeklődik a helyi ügyek iránt, mégis alapjában véve elégedett a városban zajló eseményekkel. Igénylik és igénybe veszik a helyi társadalom kezdeményezői nyomán születő lehetőségeket (pl. városrészi napok, újjá szótér), és kedvezően ítélik meg az ezek megvalósításán munkálkodó földjeiket. Tapasztalatomszerint az aktív polgárok Vá s ár helyen a passzív lakosság részéről viszonylag kicsi ellenállással találják szembe magukat, ha valamilyen helyi érdeket kívánnak érvényesíteni. Ezt a többi in-

2 Tematikusan interjú egy-egy intézményről (pl. Ökumenikus Értelmezési Kör) ill. annak tevékenységéről (pl. a városi rádió működéséről) készítettem, mindig az adott intézmény „kulcsemberével” – alapítójával vagy más meghatározó személyiségével.

3 Ld. még Böhm 2002.

terjű alany is alá támasztotta – többben említették ugyan a többség passzív társát, amely kezdeményezéssel kapcsolatban, de egyszer sem panaszkodtak a lakosság bizalmatlanságára vagy ellenséges érzületére, ami viszont számos hazai településen akadályozza a helyi cselekvést (Vercseg 1999).

És a jártos vásárhelyi jelleg feltevése sem szerint a várostársadalomnak régi, am e-ző városi korban kialakult szerkezetéből eredeztetik. Korabeli források szerint Vásárhelyen a 19. századra erős paternalisztikus viszony alakult ki a zöm melkibritok gazdák és a velük nagyjából egyenlő számú földnélküli napszámosok között. (Szent 2003a: 49) A vásárhelyiek egyik jellegzetes tulajdonsága a város múltjához való viszonylag erős kötődés, melyet egy év tizedek óta a városban élő néprajz kutató így fogalmazott meg:

„Azt tapasztaltam, hogy az itt élő emberek [...] sokkal jobban kötődnek múltjukhoz mint az ország más tájain élők. A vásárhelyi emberek szívesen beszélnek a múltjáról. Megható, hogy az olvasó körökben rendezett kis kiállításokon, mennyire ragaszkodnak a múltjukhoz kapcsolódó tárgyi emlékekhez.” (Mórász 1993)

Ez az erős múlt-tudat arra enged következtetni, hogy a kölcsönösen hasznos együttműködésnek fent leírt beidegződése lehet az egyik magyarázata a lakosság passzív részéről tapasztalható, viszonylag kedvező hozzáállásnak a helyi kezdeményezésekhez.

Észrevehető paternalisztikus jelleg a vásárhelyi civil szférában is. A legtöbb civil szervezet ugyan is kulturális célzatú, s a mely városzerte ismert, magaspresztízű szűrtelmisség – vagy az olvasó körök esetében az adott város részös gyökere, megbecsült lakója – irányítással áll.

A lokális identitás egy szerredefenzív és offenzív jellegű. Defenzív, amennyiben végső célja a lakóhely védelme a külső gazdasági és kulturális befolyástól, ugyanakkor offenzív, mert ezt a célt részben a lokalitásnál magasabb hatásminték, részben pedig a helyi lakosság jelentős csoportjai val, sokszor formális önkormányzati struktúráival szemben akarja elérni. Vásárhely esetében a helyi törekvések kerékkötő napjainkban a legtöbb szörkűlő tényszerű – az általános gazdasági helyzet ill. az államhatalom elleni irányuló törekvései (ld. pl. a 47. sz. főút négy sávósítása évek óta húzó dő ügyét – www.promenad.hu).

Említésre méltó a város vezetés pozitív szerepe a helyi kezdeményezésekkel szemben. A lakosságszéles rétegei által támogatott helyi vezetés következetes városfejlesztő politikát folytat, számos helyi érdekeleményezést támogat ill. egyes esetekben magis kezdeményezőként lép fel (pl. szociális lakások építése). Interjúalanyaim véleménye egy kiétel egybehangzó arról, hogy bármi is, a városnak vagy lakóinak a javát szolgáló kezdeményezés számíthat a város vezetés kedvező hozzáállására, és jó eséllyel pályázhat valamilyen formájú önkormányzati támogatásra. Az egyetlen, ennek ellentmondó vélemény a polgármester – eddigi tapasztalatai szerint viszonylag kis létszámú – ellenzékiek egyik tagjától származik. A város vezetés ilyen hozzáállással jól illeszkedik a vásárhelyi társadalom fenntartó körvonalazott paternalisztikus jellegéhez.

Minden lokális identitás egyedi és csak az adott lokalitásra jellemző. (A. Gergey 1993: 45) Fontos eleme a rokonság és a szomszédság, a minden nap köztöltés megélése. Azeként megéltszomszédsági lét nem feltétlenül esik egybe a települések határ- és

val, de érzelmi és szimbolikus jelentése, egyes kivételektől eltekintve (pl. erős településrészi öntudatú lakókörzetek) az egész lokalitásra kiterjed. (Perlman–Gurin 1993: 17) A helyi identitás továbbifonatos elemei a helyi hagyományok, a rokoni, kulturális vagy etnikai összetartozás valamint a sorsközösség, a történelmi változások közössátlésének tudata.

A vásárhelyi identitás egyik jellemző vonását két, tradicionális gazdaságban nem elterjedt vásárhelyi élet sorsából és személyiségből érttettem meg. Az 1940-es éve kig Vá sárhely társadalma nak je lentő s rés zét, kö zel fe lét ön ál ló, kis bir to kos gaz dá k a kot ták, ami jó val meg ha lad ta az or szág más vi dé ke in je lem ző ar á nyu kat. Eb ből ki fo lyó lag a ku lál ül dö zés nek és a kollektivizációnak Vá sárhely en az or szá gos át lag nál sok kal több kár val lott ja ill. sok kal ke ve sebb ha szon él ve ző je volt. Így ír erről a hely törté né sz:

„Az 1950-es évek első fe l é bent je s volt a zûr za var. Min den ki min den ki töl ret te gett, sok em ber vál t be sú gó vá, egy re több volt a föl je len tés. Las san di cső sé g lett a börtön, a kis pa raszt ből is már túrt fa rag tak, s az em be rek ma guk kö zött azt szá m lál ták, hogy ki nem ült még, mert az gya nús sá vál t. A rek vi rá lók ön ké ny es ga rá z dál ko dás sal vé ge zték botrányos munkájukat. Védtelenné vált az egész tanyavilág népe.” (Szenti 1985:110)

A helyi ekszem szö gé ből az áll ma ha ta lom e te vé ke ny sé ge így in kább tûn t é ve ken át tartó, el le nük írá nyu ló had vi se lés nek, mint „pusz tán” a társadal mi szer ke ze tra di k á lis meg vál to za tá sa rá ir á nyu ló po li ti ká nak. Mind ké tem lített in terjú al any om gon do kó dá sá ban meg ha tá ro zó sze re pet já tszik meg hur col ta tás uk és ki fosz tás uk törté ne te ill. egyi kü k ese té ben az év ti ze de ken át hú zó dó meg bé lyeg zés em lé ke. Ami sze mé lyük ben, hoz zá állás uk ban sa já to san vásárhelyi ne k tûn ik, az a meg próbál ta tás ok ra ad ott vá lasz uk:

Egy rés zt csön de sen tu do má sul vették a rájuk ki szab ott sor sot, ám később, apró ügyek ben ma kacs, sok eset ben tett le ges el len ál lá st a nú sí tot tak – egyi kük, F. bá csi, het ven öt éves nyu g dí jas va dász, egy ko ri mó dos ló te nyész tő gaz da fia, az 1950-ben ki sa já tí tott csa lá di va gyon ből meg tar tott egyet len, leg ke d ve sebb lo vá t há rom év ti ze den át, a ló é le te vé gi ma gánál tar tot ta, min den anya gi ne hé z sé g és ha tó sá gi za k la tás el le né re. Má si kük, M. né ni, hat van hét éves nyu g dí jas öz ve gy asszony, vál lal va min den jö vő be ni ne hé z sé get, olyan, po li ti kai ok ből el í té lt em ber rel kö töt te össze é le tét, aki nek es kü vő jük után még é ve ken át ké ny szer mun kát kel lett vé ge z nie, és akit a bûn te tés le töl té se után még év ti ze de ken át má sod ren dű pol gár ké nt ke zel tek. Mind két eset meg mu tat ja, hogy a ki fosz tott, el sze gé nye dett em ber nem tört meg a kü lő nyo más alatt, ha nem a köz vet len anya gi ér dek, a könnyebb bol do gu lás he lyett az utol só, meg ma radt érté ké hez ra gasz ko dott – nem vál t meg leg ke d ve sebb lo vá tól még ak kor sem, ha el tar tá sa és az utá na fi ze ten dő adó össze ge sa já t meg él he té sét ve szé lyez te ti ill. nem ha gy ja el sze rel mé t an nak tu da tá ban sem, hogy az so ha sem ér he ti majd el a vé g zett sé gé nek meg fe lő mun ka kört és anya gi szí n vo na lat.

Más rés zt fel tû nő az é le t ke d vük, nyi tott sá guk, az em be rek hez vá ló po zi tív hoz zá áll lá suk – még azok ról is tud tak egy-egy jó szót mon da ni, akik elő ző leg köz re mû kö d tek a meg hur col ta tá sa ik ban. F. bá csi csa lá d ja az öt ve nes é vek re egy ta nya ki vé te lé vel el ve szí tet te min den va gyo ná t. Ő ma ga így em lé ke zik meg er ről az idő szak ról:

„Az tán nem vet tek föl me zõ gaz da sá gi ba – negy ven hold föld del a há tam mö gött... Ami kor csak le hetett, eljártunk az isten tisz te let ökre. Ami kor be so roz tak ka to ná nak, akkor si ke rült ú gy ol da laz va, hogy ne... az MHSZ ke re tén be lül elvégez tøm, sze mély-, tehergépkocsi-veze tõi jo gosít ványt szõrõz tem, il let ve vizs gát tõttem. Mõg mo tor ke rék pár bõl. Az tán mi vel ilyen zõld kár tyás volt a csa lád fa, nem vit tek el ka to ná nak, ké sõbb majd hat van ban, már mi kor nõs em ber vol tam, ak kor vit tek el pár hó nap ra, át kép zés re. Hát, ad dig esz ter gál tam a föl det jó apám mal.”

M. néni a kilenc ve nes éve ke le jén, huszon két éves ter me lõ szõ vet ke ze ti mun ka után egyik napról a másik ra elvesztette munkahelyét. Errõl az idõszakról az alábbiakat mond ta el:

„Ak kor már nyu god tan, a fér jem mög fejt, az tán mõntem a mun ka hely re, a volt mun ka he lyem re, s néz tem, hogy a ko ma mit csi nál. Ugyan ar ra a mun ka hely re be hord tam a te jet, ahol én dol goz tam húsz évig – vagy hu szon ket tõ ig. [...] Amit a te hén ad ott te jet, meg a mun ka nél kü li há rom évig, olyan szé pen ki elé gít... s ren ge teg ál la tot tud tam tar ta ni. Va gyis ez egy mõg oldás volt. És ak kor el cso dál koz tak, hogy ó, hát nem is keser gõk raj ta.”

A vissza em lé ke zé sek bõl ki tû nik az a nyu ga lom és élet erõ, mely ál tal e két em ber a leg sú lyo sabb csa pá sok után is ké pes volt új ra kez de ni éle tét és mun ká ját. Mind két, ki lá tá s ta lan nak tû nõ élet hely zet ben ig ye kez tek va la mi lyen kis rést tal ál ni az elé bük tor nyo su ló fal ban, volt ere jük vissza tér ni a föld hõz, s a sem mi bõl új éle tet te rem te ni.

Ami a vás ár helyi iden ti tá s szem pont já bõl a leg fon to sabb nak tû nik, az a csõn des fel sõbb ség tu dat, me lyet e két em ber min den nyi tott ság el le né re õriz ma gá ban – azok kal szem ben, akik vég re haj tot ták vagy passzí van néz ték az el le nü el kõ ve tett ig az ság ta lán sá go kat. Elfogadják õket szomszédjuknak, rokonuknak vagy földijüknek, kom mu ni kál nak, akár egy ütt is mû köd nek ve lük, de so ha sem fog ják õket egyen ran gú félként kez el ni.

„Én ú gy gon do lom, hogy ezõk után, ahogy a Pali [M. néni el hunyt fér je – P. E.] mõgszenvedõtt a mûl tért, én ezõkhõz az embõrõkhõz tar to zom. Na most itt Susánban [az a vá ros rész, a ho vá M. néni né há ny év vel ez elõtt be kõl tõ zõtt ta nyá ról – P. E.] is jó ba va gyok mind õn ki vel, de va la ho gy azt ér zøm, hogy nem kezdõk új embõrõk kel.”

Elsõ ta pasz ta la ta im sze rint az egy ko ri gaz da csa lá dok ma élõ le szár ma zot tai meg ha tá ro zó tag jai a la kos ság ak tív, he lyi õn tu da tú ré szé nek. Így a fen ti hoz zá áll lás va ló színû leg to vább erõ sí ti az ak tív pol gá rok és a passzí va la kos ság egy ütt mû kö dé sé nek pa ter na lisz tik us vo ná sa it.

A lo ká lis iden ti tá s fon to s ele me a táj vagy te le pü lés men tá lis ké pe vagy imáz sa. Cséfalvay be szél az em be rek fe jé ben élõ men tá lis tér kép rõl, amely az õket kõ rül ve võ tér tu da ti le nyo ma ta (Cséfalvay 1990). En ne ke egy ik fon to s ele me a te le pü lés ál tal al ko tott fi zi kai kör nye zet, me ly a vá ros so cio ló gu s ze rin ter õ sen be fo lyá sol ja a la ko sok vi sel ke dé sét (Perlman–Gurin 1993: 103). A men tá lis tér kép to váb bi al ko tó ré szei a he lyi ha gyo má nyok és szim bó lu mok, az ún. meg élt tér struk tú rái (Enyedi 1991). A la kö hely men tá lis ké pe a gaz dasá gi és földraj zi adottságok kal le gal ább is egy en lõ mérték ben be fo lyá sol ja a he lyi ek köz ér ze tét, kõ tõe dé sét és ak ti vi tá sá t, ezen fel ül kom mu ni kál egy – ál ta lá ban po zi tív – ké pet a kül vi lág felé, mint egy „el ad ha tó vá” te szí a

lokalitást. A mentális kép legfontosabb dimenziói a lokalitás névének hallása vagy olvasása által kiáltott képzetek, a helyi öntudat, a migrációs stratégiák valamint a településsel foglalkozó sajtó és idegenforgalmi kiadványok.

A helyi véleményformálók identitásalkotó tevékenységének elengedhetetlen része a tudatos külső és belső kommunikációs szervezés és településmenedzsment. A helyi érdekeket képviselő elit felkarolja a helyi hagyományokat, ha szükséges újakat alkot és terjeszt el, amelyek szerencsés esetben beépülnek a köztudatba és továbbhagyományozódnak. Ilyen esetekben az imázs és a valóság kölcsönösen gerjesztik egymást (Povedák–Povedák 2003).

Vásárhely mentális képének két legfontosabb tényezője a föld és a gazdálkodás ill. a műveltség és a művészet hagyományai. A város máig őrzi földműves, állattenyésztő hagyományait, az őríási kiutazású határ és a tanyák meghatározó szerepet játszottak – és bizonyos fokon jótámasznak ma is – a helyiek életében, a legtöbb embernek közvetlenül mélye a mezőgazdasági termelés, és eleve n él bennük a paraszti életforma emlékezete.

A műveltség és a művészet hagyományának forrásai a még a 20. század közepén is alkotó parasztversek (Szent 1985), az 1950-es betiltásukig színvonalon tartó városrészben és tanyákon működő sokkölencvenes évek elején újjáéledő olvasókörök, valamint a Toronyi János festőművész által a 19. század végén alapított, máig is működő képzőművészeti alkotóműhely, a vásárhelyi iskola – ill. ennek főuramai, a főtérén álló Alföldi Galéria, a város által fenn tartott alkotóház és műtermes lakások, a mártélyi művésztelep ill. az évenként megrendezett, országos jelentőségű Vásárhelyi Őszi Tárlat. A témáról nyilatkozó interjúalanyaim hangsúlyozták, hogy a művész pályának van egy fajta presztízse a lakosság körében, miáltal az egy bizonyos mértékig érdeklődő és adakozó viszonyul az alkotóhoz és alkotáshoz. Mélyen tudatosult rátegeen az identitás elemek a magányos, művelt, tehetségét elterjesztő értelmiségi, aki – mint tipikus vásárhelyi karakter – Németh László nyomán *csomorkányi figura*ként rögzült a helyiek tudatában.⁴

Hogy a művészeti hagyomány milyen mélyen beletört az emberek fejében élő városképbe, arról álljon itt a városi múzeum nyugdíjazott igazgatójának anekdótája:

„... elterjedt, hogy ez valami félemond egy ilyen művész város, ha úgy tet szik. Egyszer utaztam az autóbusszon Budapestre, és két, kicsit morós melós, akik idejöttek dolgozni, azok mondták: Az egyik Szenten föl állt, hogy na, leszálunk már? Nem, aszondja, majd Vásárhelyen, a művészvárosban.”

Olyan szerkesztésbe épült tehát a helyiek tudatába a város mentális képének ez az eleme, hogy még a városban csak átmeneti legutatózó, a város kulturális életét föl nagyvalószínűséggel nem tájékozódó munkások felé is kommunikálta a művészváros imázsát.

A helyi társadalmak integráló tényező lehet az egyének kapcsolathálózata (kikkel van kapcsolatban, milyen közösségekbe jár stb.), a lakosok lokális kötődése (milyen a helyiek közérzete, mit jelent nekik a településhez tartozni), a helyi hagyományok erősége, a közös múlt ismerete, a felekezeti, néprajzi vagy etnikai kö-

4 Aképporrása Csomorkány, a török korban pusztult falu romtemploma, mely magányosan és meghekentően áll, várattalul kiemelkedve a hatalmas kiterjedésű vásárhelyi határsík földjéből.

zönséghez való tartozás, a település gazdasági ereje, mérete és funkciói, a földrajzi és regionális adottságok ill. a településen belüli és a szomszédos településekkel való együttműködéseik.

Kialakulhat helyi identitás a fenti in tégráló tényezőknélkül, csupán az egyéni tudatos, önkéntes elhatározásából is. Érzékletes leírása ennek Stempowski tudósítása egy 19. századi kelet-európai jelenségről, ami megdőben tőnek tűnhet a nemzeti hovatartozásátere den dő tényként kezelő európai emberszámára.

„Szülőföldemen, a Közép-Dnyeszter völgyében a föld birtokosok lengyelül, a parasztokukránul, ahivatalnokok oroszul, odesszai kiéjtéssel, a kereskedők jididisül, az ácsok és aszta lokok – lévén filipponok és óhi tük – oroszul beszélték, novgorodi kiéjtéssel, a sertéshízlalók saját nyelvjárásu kahasználák. [...] A görögök oroszává váltak, olyan lengyeleket is látam, akik belépnek az Orosz Népi Szövetségébe. A vegyes házasságokból még furcsább kombinációk jöttek létre. – *Ha egy lengyel orosz nőt vesz feleségül* – mondogat apám –, *a gyerekek mind ukránok vagy litvánok lesznek.*” (Stempowski 1999:51–52, ford.: Pálfalvi L.)

A nemzettudat kialakulásában jó pár évtizeddel elmaradó, tucatnyi felekezetet, nyelvet és etnikumot magukba foglaló nyugat-ukrajnai településeken a vallások és nyelvek sajátos túlélési mechanizmusai alakultak ki. Ami kor egy vallási vagy nyelvi közösség annyira meggyengült, hogy aki halás veszélye kezdte fenyegetni, akormindig akadt a településen néhány más hagyományú lakó, aki valószínűleg pl. az adott csoport értékeivel való azonosulása vagy saját közösségével való konfliktus miatt el-sajátította és továbbörökítette a meggyengült nyelvi vagy felekezeti közösséget (Stempowski 1999: 52).

A közösség fejlesztés tudománya szerint hasonló folyamat figyelhető meg napjaink települési közösségeiben is: A modernizáció nem érvét a gazdaság, a társadalom és a politikaszférájában, hanem végül ki teljesedik a személyi segítség modernizációjában. A modern közösségi segítség forrása a képzett, tájékozott, autonóm, reflektív személyi segíttudatos önszerveződése. A modernizáló dotsz személyiség nembeleszületik a közösségbe, hanem megkeresi, megszervezi, magatartja életben (Vercseg 2004: 6). Ezáltal felértékelődik a lokális identitás formálásában a véleménybe folyó helyi tekintélyek és a helyi közösséget tudatosan építő lakópolgárok szerepe, akik új találkozóhelyeket, funkcionális tereteket és normákat alakítanak ki a zártságukat elvesztett települések szétessett, felszabdalt terében, felismerik és ki mondják a helyi értékeiket, megalkotják és terjesztik a lokális identitást.

Sajátosan érvényesül a fent leírt, tudatos identitás választás egyes be települt lakosok esetében, akik a helyben eltöltött évek során „született” vándor helyi vándorok. Bár a városban is megkülönböztetik a köz nyelv tősgyökerezés helyeket és gyűttmönöket, több be települt lakos valószínűleg sa se rint még is könnyen vándor helyi vándor hat az idegenben született ember. Ennek fel té tele az, hogy a be települt értékeket, vonzó elemeket fe de zzen fel a város életében vagy lakói ban, és ha zájának választva a várost, cselekvő en azonosuljon azokkal. A hely történet szavaival:

„A gyűttmönömbereket főnt tartásokkal, bizalmatlanul fogadjuk, de ha azonosulással értékteremtéssel bizonyították a városhoz való kötődésüket, tapasztalhatják befogadó képességünket.” (Szent 2003b: 8)

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban a lokalitás világméretű felértékelődését a globalizáció következményeként, az érdekekért szálaló helyi társadalmak válságára tekintetével értelmeztem. További kutatástárthat, hogy a lokalizáció alternatívája vagy in tegáns része-e a kiakult globális világrendszerek. A téma szakirodalma és hódmezővásárhelyi társadalomvizsgálatom kezdeti tapasztalatairátámaszkodva megállapítottam, hogy

(1) a lokalitás felértékelődése világméretű folyamat, melynek motorja a helyi társadalmak spontánszerveződése, érdekérvényesítési törekvése;

(2) a napjainkra jellemző nyitott lokalitásban a helyi társadalom nem azonos a teljességgel, hanem csupán anaktív, helyi öntudatú lakópolgárai alkotják;

(3) a minden lokalitásra egyedi jellemző helyi identitás legfontosabb elemei a minden napközös lét megélése, a helyi hagyományok, az összetartás, a sorsközösség és a település menedékhelye;

(4) a helyi identitást minden más tényezőnél erősebben befolyásolhatja a helyi társadalom identitásalkotó tevékenysége;

(5) empirikus helyi társadalom kutatásom elsőtárgyainak mutatnak a hódmezővásárhelyi társadalom paternalisztikus jellegére.

IRODALOM

- A. Gergely A. (1993): *Urbanizált méhkas avagy a helyi társadalom*. Budapest: MTA PTI–Akadémiai.
- Ankerl G. (2000): *Nyugat van, Kelet nincs: értől az Óceánig*. Budapest: Osiris.
- Appadurai, A. (2001): A lokalitás természetese. *Régió*, 12(3): 3–31.
- Bauman, Z. (2002): *Globalizáció: a társadalmi következmények*. Budapest: Szukits.
- Bocsi V. (2005): *Nonstop-társadalmak születése?* MS. Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program Archívuma.
- Bojár L. (2002): *Magyarország és a globalizáció*. Budapest: Osiris.
- Böhm A. (2002): *Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés*. Budapest: Agroinform.
- Bourdieu, P. (1985): Az identitás és a reprezentáció: a régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1(1): 7–22.
- Cséfalvay Z. (1990): *Térképek a fejünkben*. Budapest.
- Cséfalvay Z. (2004): *Globalizáció*. Vol. 1-2. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Enyedi Gy. (1991): A lokalitás szerepe a modern társadalmakban. *Juss*, 4(4): 29–33.
- Erdei F. (1971): *Város és vidék*. Budapest: Szépirodalmi.
- Fukuyama, F. (1994): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Giddens, A. (2000): *Elszabadult világ: hogyan alkítja át életünket a globalizáció?* Budapest: Perfekt.
- Hajdu G. (2002): *Az olvasóköri város: vásárhelyi körök, 1945–2000*. Hódmezővásárhely: Marker–Hódmezővásárhely MJV Önkormányzata.
- Heit G. (1985): Kis- és közép városaink szellemi élete. *Kultúra és közösség*, 12(6): 54–75.
- Hamilton, F.E.I. (1999): A globalizáció és a lokális gazdasági fejlődés. In: Nemcs Nagy J. (ed.): *Heleket, teket, régiók*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 87–101.

- Huntington, S.P. (1999): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa.
- Joó R. (1988): *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest: Gondolat.
- Keyfitz, N. (2003): *Vannak-e ökológiai korlátai a népességnövekedésnek?* In Lányi A. ed.: *Természet és szabadság: humánökológiai olvasókönyv*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet–Osiris, 203–217.
- Kiss L. (1964): *Vásárhelyi kistűkör*. Budapest: Magvető.
- Köszegfalvi F. et al (1998): *Vásárhelyi almanach: városismertető és kicsoda Hódmezővásárhelyen 1997*. Hódmezővásárhely: Németh László Városi Könyvtár–Servió Bt.
- Lefebvre, H. (1974): *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.
- Mórász A. (1996): Mit je lent Önnek a Vásárhelyi ség? In Terjú Nagy Vera nép rajzku tátoval. *Vásárhely és Vidéke*, 1996. november 9: 5.
- Mumford, L. (1985[1961]): *A város a történelemben*. Budapest: Gondolat.
- Pataki F. (1987): *Identitás, személyiség, társadalom: az identitáselmélet vitatott kérdései*. Budapest: Akadémiai.
- Perlman, R.–Gurin, A. (1993): *Közösségszervezés és társadalmi tervezés: szemelvények Robert Perlman–Arnold Gurin Community organization and social planning c. könyvéből*. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete.
- Polányi K. (1986[1955]): Szabadság és technológia. In Polányi K.: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom: társadalomfilozófiai írások*. Budapest: Gondolat, 259–269.
- Povedák K.–Povedák I. (2003): A Pusztamér ges-kép váltózása a sajtóban. In Pusztai B. ed.: *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus: Apusztamér gesi eset*. Szeged: JATE Press, 53–57.
- Soós G.–Bártfai Zs. (2005): Helyi demokrácia a megyei jogú városokban. www.ekint.org/tanulmanyok/hdmjv/index.html 2005. szeptember 29.
- Stempowski, J. (1999): A Dnyeszter völgyében. In Stempowski, J.: *Esszék Kasszandrának*. Budapest: Orpheusz, 51–64.
- Szabó G. (2004): A decentralizált világrend eszméje és a globális irányítás realitásai. *Politikatudományi Szemle*, 13(3): 41–57.
- Szakál Gy. (1993): Tájak, települések képe az embe rek tudatában. *Comitatus–Önkormányzati Szemle*, 3(5): 39–43.
- Szentí T. (1985): *Paraszttalommások: gazdák emlékezése Vásárhelyről*. Budapest: Gondolat.
- Szentí T. (2003a): A tanya lakók lelki egészsége. *Hitel*, 16(6): 47–63.
- Szentí T. (2003b): *Vásárhelyi emlékeim*. Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely MJV Polgármesteri Hivatala.
- Tocqueville, A. de (1983[1830]): *Ademokrácia Amerikában: Válogatás*. Budapest: Gondolat.
- Varga Cs. (2005): A lokalitás esélyei. www.inco.hu/inco3/kozpont/cikk1.htm 2005. február 4.
- Vercseg I. (1999): *Kistérségi fejlesztés a Mecsek alján*. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete. http://www.adata.hu/_Kozossegi_Adattar/dokument.nsf/0/db97b0d76b7c0b4fc12568a900764ea0?OpenDocument 2005. október 27.
- Vercseg I. (2004): *Közösségfejlesztő leckék kezdőknek és haladóknak*. Budapest: Közösségfejlesztők Egyesülete.